

Олена Тютюнник

ТЮТЮННИК Олена Миколаївна — викладач кафедри філософії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Сфера наукових інтересів — історія української філософської думки.

ОСОБА І СУСПІЛЬСТВО ЯК ТЕМА ФІЛОСОФІЇ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Вивчення історії української філософії хронологічно належать до числа наймолодших дослідницьких напрямків сучасного філософського процесу в Україні. Фактично систематичних досліджень історії української філософії не було аж до 60-х років ХХ ст. Тому не дивно, що ще в кінці 20-х років ХХ ст. відомий український філософ Д.Чижевський висловлювався навіть так: «Для українського філософського життя може ще занадто рано писати історію його. Але така спроба все ж є можлива» [3, с.616]. Сам же Д.Чижевський зробив у ті роки, досить плідну спробу, котра намітила значний комплекс методологічних підходів, що нині використовуються при дослідженні історії української філософії. Проте перші результати систематичного аналізу історико-філософського процесу в Україні, біля початків якого стояли І.Бичко, В.Горський, П.Копнін, В.Литвинов, В.Нічик, Я.Стратій, В.Шинкарук, та інші відомі вчені, намітилися під кінець 80-х років минулого століття, коли були опубліковані переклади латиномовних творів українських мислителів XVI — XVII ст., монографічні дослідження і статті про роботу українських філософів, а також два томи «Історії філософії в Україні».

Проте найбільшим зростанням інтересу до історії української філософії позначені 90-і роки ХХ ст., коли вперше були опубліковані підручники і посібники з української філософії, монографічні дослідження як про певні її періоди, так і про філософські вчення окремих мислителів. Разом з тим багато аспектів історико-філософського процесу в Україні залишається мало або й зовсім не вивченими. Як не дивно, але це стосується філософії членів та прибічників Кирило-Мефодіївського товариства, котра справила і продовжує справляти суттєвий вплив на стан світоглядних процесів в Україні. Маємо на увазі те, що головна увага дослідників, особливо літературно-філософського напрямку, прикута до постаті Т.Г.Шевченка, останні ґрунтовні дослідження творів якого привели вчених до висновку про те, що він був не тільки геніальним поетом-пророком, але і геніальним міфотворцем (Ю.Шевельов), який створив грандіозний «міф України» (О.Забужко). Проте відомо, що суттєвий вплив, особливо в наукових колах, мали філософські праці М.Костомарова і П.Куліша. Але проблема впливу їх творчості залишається значною мірою поза увагою істориків української філософії.

Мета даної статті полягає в тому, щоб розглянути певні сторони філософії П.Куліша, а конкретніше — тему особи і суспільства. Адже ця тема була однією із провідних у творах не тільки Т.Шевченка, але і М.Гулака, М.Костомарова, П.Куліша, В.Білозерського та інших діячів і прибічників Кирило-Мефодіївського товариства, а далі і їх послідовників (М.Драгоманова, М.Грушевського, Л.Українки тощо).

Методологічно дане дослідження примикає до екзистенціально-антропоцентричного напрямку історико-філософських досліджень, котрі представлені роботами І.Бичка, В.Горського, М.Поповича, В.Нічик, В.Табачковського, М.Русина, І.Огородника, В.Ярошовця та інших сучасних вчених.

Насамперед, доцільно зазначити, що питання особи і суспільства в Україні ХІХ століття ставилося як питання становлення вільної особистості. Саме ця ідея пронизує твори не тільки П.Куліша, але і Т.Шевченка, М.Костомарова та інших представників Кирило-Мефодіївського товариства. Одночасно ця ідея була загальним філософським і моральним ідеалом європейської думки, котра була у пошуках способів його практичної реалізації. Ці пошуки — так чи інакше — потребували відповіді на питання про те, чому і як людина (більшість людей) в суспільстві опинилась у неволі, стала підлеглою іншій людині, виконувала роль знаряддя нагромадження і зосередження багатства в руках обмеженої і невеликої панівної в суспільстві

верстви. Кирило-мефодієвцям, зокрема П.Кулішу, були відомі погляди західноєвропейських мислителів на вирішення цього питання. Так, Ж.-Ж.Руссо, з творами якого був добре знайомий П.Куліш, причину неволі вбачав, по-перше, у порушенні природної рівності і свободи внаслідок утворення приватної власності; по-друге, у відсутності конституційного ладу, тобто у відсутності «громадянського (суспільного) договору». Реалізація ж ідеї набуття волі через встановлення «нового» суспільного договору набула у Франції форми революції та якобінського терору, який мав на меті тотальну боротьбу в суспільстві проти «ворогів свободи». Зрештою, терор викликав загальне суспільне незадоволення й повалення революційного уряду.

Одночасно на терені Російської імперії, до складу якої була включена й більша частина України, як писав М.Костомаров, царська влада нав'язувала общинне або загальносуспільне начало. Результатом цього стало, зокрема, введення в 1783 р. кріпацтва на Україні, якого українці не знали і не визнавали. Як типову прикмету життя українця М.Костомаров розглядав індивідуалізм, в той час як «друга руська народність» — власне росіяни — орієнтувалися на ідеал панування суспільного над індивідуальним. Зовсім не виключно, що на такі роздуми міг підштовхнути М.Костомарова та інших кирило-мефодієвців В.Ніщик — українець, якого історики російської літератури розглядають як основоположника «русского романа». Відповідну роль міг відіграти і К.Рилєєв, який у своїх творах наголос робить на українських індивідуальностях — Б.Хмельницькому, С.Наливайкові, С.Палії тощо. Причому індивідуалізм у творах В.Ніщика набував ідеальне утілення у вільному особистому житті людини на українському хуторі, в дистанціюванні від великих сіл та міст, від усього суспільства, де весь час панують несправедливість поміщиків, неволя селян та міщан. Тому можна припускати (тобто потребує додаткових досліджень) також і те, що мотиви «хутірської філософії» П.Куліша якимось чином нав'язані індивідуалістичними тенденціями творів вихованця Переяславської духовної семінарії В.Ніщика, котрі були популярними в Україні і Росії аж до того часу, поки не почали появлятися твори М.Гоголя.

Разом з тим у своєму творі «Закон Божий, або Книга буття українського народу» М.Костомаров формулює такі філософські погляди на волю і неволю людини і суспільства, котрі, на наш погляд, висловлювалися всіма прибічниками ідей Кирило-Мефодіївського товариства, в тому числі і П.Кулішем. Загалом вони не виходять за межі поширених в європейській філософії тлумачень неволі, як втрати людиною в суспільстві свого природного стану людини, і логіко-структурно розгортаються за поширеною в 40-і роки XIX ст. схемою, виробленою християнською теологією.

Дана схема Г.Гегелем, філософія якого на той час поширювалася в Російській імперії, була названа «запереченням заперечення», а згодом Ф.Ніцше визначив її як «вічне повернення». Вона включає три складові: 1) початковий стан нормального, правильного буття особи і суспільства; 2) дезорганізацію, «розворух» і втрату суспільством нормального буття та деградацію, у зв'язку з цим особи; 3) подолання дезорганізації і відновлення правильного стану відносин особи і суспільства. Залежно від того, як той чи інший мислитель розумів початковий стан існування суспільства і особи, вибудовувалася відповідна концепція. Так, у Ж.-Ж.Руссо, про якого ми згадували вище, загальний процес існування людства набуває таку картину: природна рівність людей в суспільстві на підставі домовленості; втрата рівності внаслідок появи приватної власності; відновлення в суспільстві рівності, братерства і свободи природного існування внаслідок знищення приватної власності і створення нової громадянської угоди.

Логіко-структурно вказана вище схема цілком властива і «Закону Божому» М.Костомарова, а також, можна сказати, і творам П.Куліша до кінця 60-х років. Тобто до періоду, коли він почав переглядати деякі установки кирило-мефодієвців, зокрема тему козакофільства. Але і в пізніші часи П.Куліш часто тримався в цілому загально-філософської схеми, сформульованої в «Законі Божому». Зокрема, в цій праці М.Костомарова буття людства набуває форми руху від первісного суспільного стану свободи, даної народам Богом, до втрати свободи внаслідок «відпадання» людей від віри у істинного Бога і підміни його «хибними богами» (царями, панами, попами, брехливими філософами тощо). Суспільство стає ареною боротьби і війн між

народами за панування хоча і «своїх», але все-таки «хибних» богів. Перспектива вбачалася М.Костомаровим у відновленні свободи й злагоди між народами внаслідок повернення до природного стану свободи і злагоди внаслідок просвітництва. Воно має знову встановити віру в істинного Бога, а його слово вкаже шлях свободи, йдучи по якому людина стане вільною.

Стосовно України, то повернення людини до вільного життя в суспільстві, з погляду кирило-мефодієвців, означає «випустити на волю козацький дух» України, який опинився у «могили». Отже, висновок із такого загальнофілософського розуміння шляхів людства і, насамперед, України, напрашувався нібито сам по собі: визволення з неволі окремої особистості співпадає із здобуттям свободи українським народом внаслідок просвіти і звільнення від російсько-імперського гноблення.

Соціально-філософська концепція П.Куліша в цілому суголосна із поглядами М.Костомарова. Тобто П.Куліш вважав, що основу особистості, як і свободи будь-якого народу, утворюють незнищені й об'єктивні закони не самодостатньої природи, а створеної Богом. Принцип свободи було закладено творцем задля гармонійного розвитку всього розмаїття живої та неживої природи, космосу. Відповідно, на думку П.Куліша, український народ також вибереться із безодні національної неволі. Але, щоб здобути волю, «козацького духу» недостатньо. Треба повернутися до глибинних ментальних юридично-правових традицій, коріння яких сягає періоду Київської Русі. Загалом, слід зазначити, що П.Куліш в період 40-50-х рр. XIX століття, тобто на початку своєї активної творчості, значно ідеалізує киеворуський період української історії, романтично сприймає його діячів, зокрема Володимира Великого та Володимира Мономаха. Разом з тим саме завдання становлення суспільства вільних особистостей розглядалося мислителем не лише в аспекті національної традиції, а як назріла моральна, політична і науково-просвітницька проблема.

Моральною підставою утворення суспільства вільних людей, на думку П.Куліша, має бути виховання такої особистості, котра здатна жити за покликом власного серця. Саме серце є етичним мірилом людського в людині, двигуном найчистіших та найбагатородніших порухів душі, осередком індивідуально-психологічних ознак творчої людини. Таким чином, свобода полягає у етичній досконалості людини, що дозволяє гармонійно поєднати особисті здібності людини із життєдіяльністю інших вільних людей в суспільстві. Але почасти діяльність окремих індивідів не відповідає інтересам інших людей чи цілої громади, або порушує загальновизнані принципи поведінки у суспільстві. Тоді має спрацювати принцип несвободи, тобто обмеження чи заборона діяння або ж недіяння, котре не відповідає конкретним умовам розвитку суспільства.

Етичний ідеал вільної особи П.Куліш нерозривно пов'язує із принципом рівності. Вільна особистість виховується і реалізовує свій потенціал лише в умовах суспільства рівних можливостей. Рівність і свобода — це нероздільний тандем, підкріплений самою природою, котра постає як взірць розумної гармонії. Людина народжується вільною і досконалою істотою, наділеною від природи здатністю до пізнання довколишнього світу, використання його багатств для власної життєдіяльності. Усі соціально-класові обмеження, котрі існують в суспільстві, порушують цей закон і мають бути ліквідовані. Але рівність у суспільстві, на думку П.Куліша, полягає, у першу чергу, у створенні для усіх громадян рівних можливостей для самореалізації. Філософ далекий від ідеалу абсолютної рівності усіх людей. Як і Г.Сковорода, він наголошував на суттєвих відмінностях психофізичних характеристик окремих людей, що унеможлиблювало механічне зрівняння.

П.Куліш усвідомлював, що на шляху до суспільства вільних людей українці мають багато перешкод. І одна з найважливіших — це соціальна розділеність українського суспільства, поліфонічність етичних устремлінь окремих соціальних груп. Цю особливість він досить яскраво представив у своєму романі «Чорна рада». Саме відстоювання власних вузьких соціально-станових інтересів, а особливо боротьба верхівки українського суспільства за привілеї, гроші та владу, стали тими чинниками, котрі стояли і стоять на перешкоді національного єднання та національного піднесення. Саме тому П.Куліш у своїх творах закликав до соціально-класової згоди усередині української громади на підставах спільної,

загальнонародної моральності. Головну роль в процесі етичного перетворення українського суспільства, на думку П.Куліша, може відіграти українська інтелігенція, котра повинна «...увійти в убогу, неписьменну семью народню рідними братами» [1, с.563].

Проте для вирішення проблеми відновлення в Україні суспільства вільних людей, з погляду П.Куліша, недостатньо виховати людину з чистим серцем і високої моралі. Таке суспільство має міцно стояти на ґрунті власної історичної пам'яті. Сам він неодноразово зачинав досліджувати та описувати українську історію. Результатом його роботи стали «Історичні оповідання» («Хмельничина», «Виговщина»), «История воссоединения Руси» та ін. Хоча історичні студії вченого викликали найбільше нарікань з боку його сучасників і серйозну критику істориків уже у наш час, проте вони змушували ретельніше приглядатися й вивчати вітчизняну давнину.

Слід зауважити, що критерії свободи особи в суспільстві, її межі та зміст у творах П.Куліша відрізняються від поглядів Т.Шевченка та М.Костомарова. Цей факт позначився у першу чергу на оцінці, передусім, такого відомого явища в історії України, як козацтво, та у характеристиці значних постатей національно-визвольних змагань козацької доби. Зокрема у творах Т.Г.Шевченка поява вільної особистості тісно пов'язувалась із можливістю революційного бунту проти поневолювачів. Право на такий бунт мали як індивід, так і ціла громада, у тому числі й нація. Досліджуючи народні бунти в Росії, М.І.Костомаров, в цілому поділяв такі погляди, хоча і не у плані радикалізму Т.Г.Шевченка. Якщо для кобзаря, наприклад, козацтво і гайдамацтво були, як і для більшості українців, символом свободи, рівності та братерства, оплотом національної культури, охоронцем народної волі, подихом справедливого народного обурення проти утисків та гноблення, то М.Костомаров, відводячи козацтву значну роль у громадсько-політичному житті українського суспільства, наголошував на релігійному аспекті. Козаки боролися нібито не за суспільство вільних людей, а тому що були послідовними ревнителами православної віри.

Проте П.Куліш, на противагу радикалізму Т.Шевченка і М.Костомарова, наполягав на мирному, морально-освітньому процесі вирішення питань відносин особи і суспільства. Не шляхом бунту, а в результаті суттєвого підвищення культурно-освітнього рівня, із етично вмотивованого вихованням вільного громадянина, українці отримують і національну свободу, дорога до якої полягає через подолання вікової відсталості та варварства. Необхідним елементом цього процесу П.Куліш вважає нестримний потяг до пошуку істини, «...яка одна робить людину вільною» [2, с.80]. Але саме цей потяг вона навряд чи може задовольнити, бо істина, як універсальний закон буття усього живого й неживого — Бог, недоступний для сприйняття людиною. Він створив лише один закон правди, який людському дрібному розуму здається цілим набором кодексів. Тобто Бог, твердив П.Куліш, «створив один закон правди, один закон природи, один закон життя чи буття і звелів творитися всьому розмаїттю як мислячої, так і немислячої природи, чи, ліпше сказати, єдиному еству, названому космосом, з усім його духовним і з усім його матеріальним; звелів множитися нескінченному розмаїттю того космосу, ..., за одним якимось законом, наявність якого відчуває в історії двоїсто-єдиного світу наша божественна влаштована душа, проте досягнути його вона неспроможна» [2, с.125 — 126].

Проте ключем становлення суспільства вільних людей П.Куліш вважав сім'ю і школу. Народжуючись вільною, дитина все ж потребує від суспільства, від дорослого світу значних зусиль для розкриття усіх граней своєї свободи. І це складне завдання, за П.Кулішем, має бути покладене на сім'ю та школу, у межах яких поєднуються народна етика і наукова освіта. Тільки національна школа, котра ґрунтується на глибинних культурно-історичних традиціях, за його переконанням, може виховати вільну, гармонійно розвинену особистість та свідомого громадянина. Розвинути ж потенціал особистості можна тільки на підставі рідної, тобто української, мови. Саме вона є носієм етнопсихологічного коду нації, акумулює у собі тисячолітню народну мудрість, є живильною силою народного духу і тією ланкою, що зв'яже минуле із майбутнім. В умовах великодержавної шовіністичної політики імперської Росії П.Кулішу, а також його сподвижникам по просвітницькій діяльності М.Костомарову та

М. Драгоманову, довелося докладати надзвичайних зусиль для відстоювання прав українського народу на рідну мову.

Зокрема, П. Куліш неодноразово звертав увагу своїх сучасників на те, що українська мова живе в Україні лише у якості побутової, а усі науки розвиваються на базі мов чужих, зокрема російської та польської. Тому він вважав безумовною необхідністю перекладати на українську мову з іноземних мов праці з різних галузей наукового знання, щоб підготуватися до того часу, коли рідна мова зазвучить у школах по всій Україні. Сам П. Куліш напружено працював на ниві розвитку рідної мови, особливо писемного мовлення. Зокрема його «Грамматика» має винятково важливе значення для українців.

Але головні принципи виховання П. Куліш вбачає в сім'ї. У першу чергу це надання дитині свободи руху, як невід'ємної складової свободи особистості, котра за традицією обмежується вже сповиванням немовляти. Другий важливий принцип — не потурати усім забаганкам дитини, бо це формує у дитини хибне розуміння волі як уседозволеності. Дуже важливо ще з перших років життя навчити дитину щирості, любові та поваги до дорослих, котрі формуються, у першу чергу, через повагу до батьків. Саме батьки є найпершим прикладом для дитини і цим впливають на її світогляд.

Формування вільної і самодостатньої особистості, проте, неможливе без освіти, котра робить людину мудрою та добродісною. Здійснення важливих завдань можливе за умови національно-культурної відповідності принципів освіти та виховання із історичними умовами розвитку нації. Саме вони визначають для кожного народу найбільш прийнятний уклад життя. Для українців ідеальними, з погляду П. Куліша, умовами для розвитку та самовдосконалення вільної особистості є селянський уклад життя із його безпосередньою близькістю до природи, яка є найпершою і наймудрішою вчителькою та вихователькою. Український хутір, за Кулішем, це осередок народної мудрості та гарант збереження національної ідентичності українців.

Розв'язання проблем особи і суспільства на шляхах етики народного виховання і наукової освіти в школі та сім'ї, і це добре розумів П. Куліш, було для XIX століття лише теоретичною мрією та ідеалом. Реальність же була іншою. Українське суспільство в складі Російської імперії гнобилася кріпацтвом, українська мова була офіційно заборонена, як мова навчання і літератури, а навчальні заклади й церква розглядалися царизмом як інститути, призначені для зросійщення української спільноти. Через це прибічники Кирило-Мефодіївського товариства, мріючи про становлення в Україні суспільства вільних людей, вважали пріоритетними все-таки питання політичні: відміна кріпацтва, вільне функціонування української мови, національна шкільна освіта тощо.

Коли в 1861 році було відмінено кріпацтво і здійснені певні уступки з боку царизму в питаннях мови і освіти, перед П. Кулішем, М. Костомаровим, В. Білозерським та іншими прибічниками і послідовниками філософії Кирило-Мефодіївського товариства постали не менш складні питання світоглядного характеру. Потрібно було визначитися в новій суспільній ситуації, переосмислити результати власної діяльності в напрямку формування вільної особистості і ствердження свободи в Україні, знайти відповіді на нові виклики часу.

Для самого П. Куліша це був час своєрідної світоглядної ломки, який ішов від «Закону Божого» через «хутірську філософію» до створення ідеї «філософії природовідання», котра започатковувала в Україні нове розуміння проблем особи і суспільства. Проте розгорнути ідеї філософії природовідання П. Кулішеві завадила передчасна смерть. Залишилися лише окремі фрагменти цієї філософії, розкидані в листах П. Куліша до різних осіб, насамперед, до І. Пулюя, написаних за останнє десятиліття його життя. У цьому смислі П. Куліш при розгляді філософських питань особи і суспільства хоча і зробив багато, проте висловитися остаточно не встиг.

Література

1. *Куліш П.* Твори. Історія, література і інша проза. — Львів, 1910.

2. *Куліш П.* Хутірська філософія і віддалена од світу поезія // Хроніка. Наш край. — 2000. — 3 — 4 (5 — 6).
3. *Чижевський Д.* Філософія і національність // Хроніка, 2000. — Вип.37 — 38.

Надійшла до редакції 21.08.2003 р.